

HAL
open science

Grammaire euskarienne delakoaz - About Grammaire euskarienne

Bernard Beñat, B. Oyharçabal

► **To cite this version:**

Bernard Beñat, B. Oyharçabal. Grammaire euskarienne delakoaz - About Grammaire euskarienne. Euskera. Euskaltziandia'ren lan eta agiriak. Trabajos y actas de la Academia de la Lengua Vasca. Travaux et actes de l'Academie de la Langue Basque, 2011, Euskera, 56 (3), pp.663-686. artxibo-01216995

HAL Id: artxibo-01216995

<https://artxiker.ccsd.cnrs.fr/artxibo-01216995>

Submitted on 18 Oct 2015

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

Grammaire euskarienne delakoaz

Sobre Grammaire euskarienne

À propos de la Grammaire euskarienne

About Grammaire euskarienne

OIHARTZABAL, Beñat
Euskaltzain osoa. IKER-CNRSko ikerketa zuzendaria

Sarrera data: 2012-02-21

Onartze data: 2012-07-16

Euskera. 2011, 56, 3. 663-686. Bilbo
ISSN 0210-1564

Artikulu honetan Chahoren *Grammaire euskarienne* delakoa (1836) aztertzen da. Lanaren argitaratzeko modua azaldu ondoan, haren egitura aurkezten da, eta dituen hiru partee-tako edukia argitzen. Chahok hizkuntzaz eta euskaraz zituen ideiak garaikoak baziren (naturaltasuna bereziki), ez da dudarik lan originala dela. Ondoko hamarkadetan guziz arrakastatsua izanen zen aditz bakarraren teoriak Chahoren azterketan hartzen du itxura garbia. Eskaintzen dituen hizkuntza datuak ere, aditz paradigmak eta hauen sailkapena bereziki, harenak dira, eta zubererari oinarrituak.

Hitz-gakoak: Chaho, euskal gramatika, aditz bakarra, zuberera.

En este artículo se analiza el *Grammaire euskarienne* (1836) de Chaho. Después de explicar el modo de publicación de la obra, se presenta la estructura de la misma, aportando luz sobre el contenido de sus tres partes. Si las ideas que tenía Chaho sobre la lengua y el euskera (sobre todo la naturalidad), son contemporáneas, no cabe duda que es un trabajo original. La teoría del único verbo, que fue totalmente exitosa en posteriores décadas, se presenta de forma nítida en el análisis de Chaho. Los datos lingüísticos que se ofrecen, especialmente los paradigmas verbales y la clasificación de éstos, también son de él, extraídos del dialecto suletino.

Palabras clave: Chaho, gramática vasca, verbo único, dialecto suletino.

Cet article analyse la *Grammaire euskarienne* (1836) de Chaho. Après une explication du type de publication de cette oeuvre, on en explique la structure et le contenu de ses trois parties. Si les idées qu'avait Chaho sur la langue basque sont contemporaines, il ne fait aucun doute qu'il s'agit d'un travail original. La théorie du verbe unique, qui eut beaucoup de succès au cours des décennies postérieures, est présentée de façon très claire dans l'analyse de Chaho. Les données linguistiques, et plus particulièrement les paradigmes verbaux et leur classification, sont aussi de lui et viennent du dialecte souletin.

Mots-clés : Chaho, grammaire basque, verbe unique, dialecte souletin.

This paper examines Chaho's *Grammaire euskarienne* (1836). After explaining how the work was published, its structure is presented and the content of its three parts is explained. Even though Chao's ideas about languages and Basque are contemporary (above all their natural aspect), there is no doubt that this is an original work. The theory of the single verb, which became highly successful over the decades to come, is clearly presented in Chaho's analysis. The linguistic data offered, in particular the verb paradigms and their classification, are his and are based on the dialect of Zuberoa (Soule).

Keywords: Chaho, Basque grammar, single verb, dialect of Zuberoa (Soule).

Chahoren sortzearen mendemuga honetan, gramatika sailean egin zuen lanaren aipatzea galdegin zidan duela zenbait denbora J. Haritschelharrek, eskerrak ematen baitizkiot, egun, zuen aitzinean, 1836an argitara eman zen *Grammaire euskarienne* delakoaz zenbait hitzen errateko parada emanik. Alabaina lan hori izan zen, B. Coyosek geroxeago aipatuko dituen hiztegi eta ortografia lanak bazterrean uzten badira bederen, euskal gramatika azalduz Chahok argitara eman zuen lan bakarra.

Gómezek (2006) azpimarratzen duen bezala, aipamen zerbait izan bazuen gramatika lan horrek 19. mendean, eta uste baino eragin handiagoa ere ondoko hamarkadetan (Oyharçabal 1991), ez dute gramatika lanek famatu Chaho, bai, ordea, egungo biltzar honetan ideien historia ikertzen dutenek bereziki aztertuko dituzten bertzelako batzuek.

Bizkitartean, euskarari buruzko gramatikografia den bezalakoa delarik, uste dut merezi duela lan honek, gaur doi bat aipa dezagun. Has nadin beraz.

***Etudes grammaticales sur la grammaire euskarienne :* liburu bakarra, bi idazlan**

1836an, Parisen, *Etudes grammaticales sur la grammaire euskarienne* izenburuko liburu bat argitaratu zen, bi egileren deituekin, hauek honela emanak baitziren: A. Th. d'Abbadie eta J. Agustin Chaho, de Navarre, auteur des *paroles d'un voyant*. Liburu bakarra izatea engainagarri gerta daiteke kasu honetan, ezen, egiazki, liburuak bi idazlan dauzka, lan bakoitza bere egileak izenpetzen duelarik : lehena, *Prolegomènes* deitua, A. d'Abbadiek sinatu zuen, eta bigarrena, *Grammaire euskarienne* izenburua dakarrena, A. Chahok. Orrialdeen zenbaketa bera ere bereiz egin da bi lanetan. Baina liburuak ez baitu ez aurkibiderik, ez bertze paratesturik,¹ eta bereziki ez ira-

¹ Halere, liburuaren estalkiko orrialdean, euskararen garbitasuna azpimarratzen duen Axularren aipu bat agertzen da, frantseserako itzulpenarekin, eta hirugarren orrialdean *zazpi uskal-herrietako uskalduner* egin eskaintza.

kurtzaileari egin aitzinsolasik, ez dakigu zer gisaz batera, liburu bakarrean, argitara eman ziren bi estudioak.²

Guziz desberdinak dira bi idazlanak. Alabaina Abbadiek 50 orrialde dituen bere sarreran, euskararen aurkezpen tipologikoa egin zuen, eta ordu arteko euskalaritzaren historia labur bat ere, ezagutzen zituen euskarazko eta euskalaritzako liburuen zerrenda jakingarri batekin aurkeztua (Oyharçabal 1998, Gómez 2006). Ez du iduri deusetan parte hartu zuen lan horretan Chahok, eta beraz ez dugu gehiago aipatuko hemen, non ez den bazter ohar zenbaiten egiteko. Bertze lana, *Grammaire euskarienne* delakoa, 184 orrialdekoa, egiazko gramatika da, eta Chahok bere izen-deituren lehen letrekin hondarrean izenpetu zuen : *J.A.C. Gramatika* hasten den lehen orrialdean egilearen izenik ez da agertzen, bai haatik, Leloren kantako azken koplak, honela izenpetua : *Improvisateur cantabre (Siècle d'Auguste)*. Humboldtenganik hartua bide zen koplak, zeharka seguraz ere.³

Gramatikaren egitura

Chahoren gramatikak hiru parte ditu, orrialde kopuruaren aldetik guziz desorekatuak direnak :

- *De la vocalisation* (1-32 or.)
- *De la déclinaison* (33-47 or.)
- *Du verbe* (49-184 or.)

Gure gaurko kontzeptuen arabera interpretatuz eta gauzak pixka bat bortxatuz erran daiteke lehen partean fonologia aztertua dela, bigarreanean izen morfologia, eta hirugarreanean aditz jokatuaren morfologia. Ikus daitekeen bezala, aditzaren parteak kasik lanaren hiru laurdenak hartzen ditu, orrialde

² Abbadieren idazlana Chahok idatzi gramatikaren sarrera gisa ere har daiteke, izenburuak gisa hartara interpretaturik (Gómez 2006). Halere, Abbadiek Chahoren estudioa aipatu bazuen ere (*Prologomènes*, 11. or.), ez zuen haren aurkezpenik egin.

³ Honela emana da koplak liburuan: *Andi arichak, / Guezto seïndoaz, / Betigo naïaz / Nardoa !* Koplak horien bertsioez eta kopiez, ikus J. de Urquijo (1922).

haiek aditz jokatuen paradigmez bereziki osatuak direlarik. Alderdi horretarik (eta bertze batzuetarik ere, gero ikusiko dugun bezala), gramatika hau 19. mendean eginen diren bertze gramatika lan askoren aitzindaria da, haie-tan ere aditz paradigmek izigarriko tokia hartuko baitute. Frantsesez idatzia da gramatika, eta euskarazko datuak zubereratik hartuak nagusiki, euskalki hura baita egilearentzat euskalkirik osoena.⁴

Lanaren hastapeneko orrialdeetan Chahok lanaren helburua, eta len-goiaz oro har, eta euskaraz bereziki, duen ikuspegia azaltzen ditu. Euskal gramatika konparazio lan zabalago baten parte gisa aurkezten du, konpara-zio lan hura bera ere hizkuntzez haragoko obra are handiago batean sartze-koa zelarik :

Je me propose d'examiner dans un livre spécial les rapports qui existent entre la langue euskarienne, le Sanscrit, ou sam-skra-da des brames indiens, et les dialectes primitifs de l'Amérique. Ce travail exigera des rapprochements de vocabulaires et des tables philologiques, qui ne peuvent trouver de place dans cet aperçu grammatical, destiné à lui servir d'introduction ; comme il sera lui-même le précurseur d'un livre plus vaste, où je déroulerai, conformément à la promesse que j'ai faite au public, l'Explication comparée de tous les mythes connus dans la religion universelle.
(4. orr)⁵

Ikusten denaz, Chahok euskararen gramatika gogoeta ingurumen zaba-lago batean ezartzen zuen, mitologia eta ohiz kanpoko pentsamendu erli-jiozkoa baitzituen urrunagoko gogamenak. Ez da gure asmoa hemen mito-logiaz eta erlijioaz zituen ideiez aritzea, gai horietan gu baino ikasiago norbaitek egin behar bailuke (orduko frantses literaturan pentsamolde ho-rrek izan zuen oihartzunaz, ikus Juden 1971), baina on da gibe-leko irudi hori

⁴ Gramatikaren lehen lerroetan, Chahok sei euskalki bereizten ditu (garai nafarrera, zuberera, baxenabarrera, lapurtera, gipuzkera, bizkaiera), baina zuberera iduritzen zitzaion perfektuena (fo-netikari dagozkion arrazoiengatik, iduriz): *Nous avons employé le plus régulier et le plus parfait des dialectes vascons, qui est le souletin ; non sans regretter vivement de ne pouvoir reproduire avec l'alphabet français les aspirations, l'accent et la prosodie qui servent à graduer et à différencier leur prononciation significative.*

⁵ Orripeko ohar batean *Parole d'un voyant* urte berean argitaratu liburua aipatzen du Chahok eta baita *Philosophie des Révélations* ere; hau 1835 argitaratu zen.

gogoan atxikitzea gramatikan eskaintzen dituen azterbideen hobeki ulertzeko (ikus 13. oin-oharra).

Chahoren ikusmoldean, Astarloarenean bezala, hizkuntzak ez dira Jainkoak emanikakoak, baizik ere gizakien ahalmen baten adierazpenak. Trufarik baizik ez zuen Chahok hizkuntzen jatorria jainkozkoa zela sinestedunen alde-
ra. Hizkuntzez jabetzeko ahalmena gizakiak berezkoa zuela zeukan berak, jabetze hori garaien eta gizartearen aitzinamenduaren arabera izanik :

Nos Croyans⁶, à qui les miracles ne coûtent rien, on fait tomber du ciel une langue toute faite ; en cela, les bonnes gens ont pris à la lettre quelques allégories ; ils ont été la dupe de quelques mythes. Admettons un instant que l'homme est doué d'une organisation assez parfaite pour acquérir de lui-même un idiome, suivant les développements de la société et le progrès de ses besoins. (5. or.)

Hizkuntzaren naturaltasuna 18. mendeko ideia da bereziki, nahiz asko autorek bestalde konbentzioz ere eratuak zirela defendatzen zuten. Chahok, ordea, hizkuntza konbentzionalismoa osoki baztertzen du:

La convention n'entre pour rien dans l'invention du langage. L'homme naturel et passif se fait un dialecte par instinct, par organisation, par besoin, à peu près comme il se reproduit. (6. or.)

Ikuspegi hori izanik, Chahok ez ditu hizkuntza guziak maila berean ematen eta bi oinarritzko tipotara bil daitezkeela uste du: ipar aldekoak eta hego aldekoak, tipologia honen oinarriak klimak eragin gizarte antolamendu desberdinak izanik :⁷

Les savants finiront quelque jour par ne plus reconnaître avec l'histoire que les deux idiomes types du nord et du midi, qui, par une communauté

⁶ Chahok letra berezietan markatzen du hitza. Hitz hau kasu honetan Lammenais-en liburuaren izenburuaren oihartzun gisa heldu da, urte horretan berean «Paroles d'un croyant» liburuari (1834) ihartdetsiz «Parole d'un voyant» argitara eman zuen Chahok.

⁷ Ez da argi eduki linguistiko zehatzik ematen zion Chahok tipologia horri. Itxuren arabera, hizkuntzarekin lotura laxoa zuten bertze ideia batzuetan finkatua baitzen bereziki. Halere, gramatika han-hemenka barreiatuak diren ideiak kontuan harturik, iduri luke «hego aldeko» hizkuntzak naturaltasuna atxikia zutenak zirela, eta «ipar aldekoak» berriz, nahasiak izanik, konbentzionalismoan oinarritzen zirenak.

de causes et d'effets, tirée de l'organisation de l'homme en rapport avec les climats, doivent toujours renaître les mêmes et différer fort peu dans la succession des Temps géodésiques. (5. or.)

Euskararen goraipamena

Nahiz iduri duen Astarloaren ikusmoldeen berri ez zuela Chahok garai horretan, lehen hizkuntza kutsatugabearen ideia aurkitzen da haren idatzian. Erran gabe doa, euskara dela haren ustez hizkuntza hori : «lehen denboretan hego aldean sortu mintzaira» baita, «bokalizazio jainkozkoa» eta «izendadura simple eta nahasigabea» dituen, «gramatikaren egitura ere simple eta erregularra» duena, hots, «giza hizkuntzarik filosofikoena» :

La langue euskarienne date des premiers siècles de notre Temps historique ; elle naquit, durant le premier âge, dans le midi ; sa vocalisation vierge est divine, sa nomenclature est originale et sans mélange ; l'architecture merveilleusement régulière et simple de son système grammatical achève d'en faire le dialecte le plus philosophique, le plus complet du verbe humain. (3. or.)

Hizkuntza batek hastapeneko garbitasuna eta naturaltasuna atxiki duelako ideiak berez ondorio hau dakar : hizkuntza horren oinarritzko osagaiak ez direla arbitrarioki sortuak, hots, hartan hizkuntz unitateen adieraziaren eta adierazlearen arteko lotura nolabait naturala eta zuzena dela. Chahok hizkuntzaren maila desberdinetan ikusten zuen lotura hori, eta soinuen mailan lehenbizikorik («bokalizazioa» haren hitzetan). Maila horretan hiru unitate mota bereizten zituen : bokalak («bozak» ere deituak), kontsonanteak («artikulazioak» ere deitzen zituenak) eta doinua, eta bakoitzak bere eduki semantiko berezia zuela zeukan. Gisa horretan, bokalek adieraren oinarria ematen zuten, kontsonanteek bokalen adiera erlatiboa, eta akzentu-doinuak, berriz, solas mementoko sentsazio mailak :

Les vocales, dans l'idiome primitif, expriment un sentiment général, toujours réfléchi ; l'inflexion chantée leur imprime un degré de sensation actuelle ; les articulations déterminent leurs nuances significatives. Ces articulations, qui s'adaptent également à toute l'échelle des vocales, n'ont

par elles-mêmes qu'une valeur relative, toujours subordonnée à la valeur générale des voix simples. (14. or.)

Chahoren ikusmoldean, oinarri horretarik abiatuak eraikitze-joko batean bezala moldatzen dira hitzak.⁸ Astarloaren lanen berri ez zukeenagatik Chahok, azpimarratzekoa da bien ideiek zuten antzekotasuna. Guretzat hain urrun diren ikusmolde hauen hobeki ulertzeko, har dezagun Chahok berak azpimarratzen duen adibide bat.

Naturazko motibazioa hitzetan : *iao* eta *iz* > [h]itz > *izen*

Iao zen Chahoren arabera euskaldunek jainkoari ematen dioten izena (hitza deklinatzerakoan *jaun-* bihurtzen bada ere). Hitz horren egokitasun eta naturaltasunaren erakusteko, dituen hiru bolaken berezko adiera agerian eman zuen, bokal horien ahoskagunea edo ahoskamoldea kontuan hartuz. Horrela *a* bokala, gizonak ahoa irekirik heriotzako azken hatsa ematean egiten duen korrokarekin lotu zuen. Alderantziz, *i* bokalean bizi indarren sinboloa ikusi zuen. Hau soinurik zorrotzena izanik,⁹ Brasilgo indiarrek jainkoari ematen dioten izena ere (*hi*) zela zioen. Azkenik *o* erdiko bokala miresmenaren adierazlea zela erranez osatu zuen hitzaren azalpena:

Contemplez l'homme qui se meurt: l'angle guttural reste ouvert, et laisse errer la vocale a sur le ton de plus bas et le plus creux, dernier accent de la voix humaine, que nous appelons râle. Tout au contraire, dans une plénitude de force et de santé, lorsqu'un sentiment énergique de plaisir soulève comme un levier toutes les puissances de la vie, le Brésilien fait entendre son

⁸ Chahok, halere, kontsonanteak eta bokalak elkartzean erlazio anizkuna eta iheskorak sortzen zirela zioen : *si l'on vient à rechercher la valeur propre à chaque articulation ou consonne, dans sa fusion avec les voix simples, les rapports deviennent tellement multipliés et fugitifs qu'il est assez difficile de les saisir (15. or.)*. Haien ulertzea are zailagoa zen, haren ustez, hizkuntza mistoetan usatuak diren jendeentzat, haiek galdu baitute lehen hizkuntza eta idealitate sentikorren artean dagoen erlazio harmonikoa (maiz manera horretan adierazten du naturazko motibazioa). Aitzineko aipua honek jarritzen da : *et surtout de la rendre sensibles à des esprits auxquels l'habitude des langues mixtes aurait créé un sentiment tout conventionnel, et qui n'auraient point ainsi la mesure commune du rapport harmonique qui existe entre le langage primitif et les idéalités sensibles dont il lest l'expression. (id.)*

⁹ Ikus beherago, *iz* erroa aztertzean *i* bokalaz egiten duen deskripzio fonetikoa.

cri d'allégresse hii, sur une note aiguë, qui est certainement la dernière limite du chant dans chaque individu. Or le cri de nature hi est le nom que la langue brésilienne donne à l'Être suprême ! Ainsi se trouve fixée la valeur absolue des voyales A, I. La voyale O, médium exact de la gamme parlée, est dans sa valeur moyenne une exclamation admirative. (14. or.)

Chahoren arabera, beraz, *a* eta *i* bi muturretako soinuak izanki eta *o*, al-diz, erdikoa, «bizia eta inkarnazio unibertsalaren ideiak» (?) biltzen zituen *iao* hitzak, denbora berean miresmena adieraziz. Haren ustez, irakurleak hori ikusirik, ez zuen zalantzarik izanen guziz «inspiratua», «primitiboa», «jainkozkoa» dela euskaldunek jainkoari ematen dioten izena:

Je laisse à juger au lecteur s'il est inspiré, primitif, divin le nom que les Basques pyrénéens donnent à l'Éternel ; ce nom qui par la réunion savante de deux sons extrêmes et du son médial de la voix humaine, combine les idées de vie et d'incarnation universelle, et les confond dans un cri d'admiration : Iao !... (14. or.)

Hitz hitzaren motibazioa ere molde bertsuan adierazia da. Lehenik *iz* izatearen erro gisa aztertu zuen Chahok, haren barnean *i* (bizi-indarraren adierazlea nolabait, goragoko aipuan ikusi bezala) eta *z* (jabegoa adierazten duen deklinatuzkia) bereziz:¹⁰

La voyale i dont l'émission exige la plus grande contraction de l'organe vocal, et qui se trouve être la note la plus aiguë et la plus vibrante, le son le plus élevé de l'échelle parlée, se combine en euskarien avec la forme déclivative z, signifiant appartenance, pour exprimer l'idée de la vie et de l'existence, iz est, sois, soit. (10. or.)

Erro konposatu horren erdian *t* sartuz, errepikatzearen ideia adierazten omen da, halako gisaz non [*h*]*itz* hitzaren adiera nolabait aurkitzen baita :¹¹

Le radical hitz désignant en euskarien le mot, le verbe, la parole, n'est autre que le iz essentiel, renforcé par un t médiatif ; il signifie harmonique-

¹⁰ Chahok etimologia horri jarraikiz, *gizon* ustegabeko molde batean aztertzen zuen : *g+iz-on* «bon-être, appliqué à l'homme» (29. or.)

¹¹ Zuberotar batentzat bitxi bada bitxi, Chahok *h* ez zuen kontuan hartzen bere azalpenetan (*hitzetan* agerrarazten bazuen ere).

ment, reproduction, double existence. Le mot ou **hitz** exprime une modification de l'être dans un état irrélatif et abstrait, et marquant le contact mystérieux des images sur le principe actif, dessine une idée indéterminée, vague et pour ainsi dire volatile, comme une première vue de l'intelligence, une lueur flottante dont les rayons se jouent sans direction. (10. or.)

Erro horretarik abiatu berriz hitz bat azaldu zuen Chahok, beti ere hitzeko formak eta haien adiera nolabait lotuz eta *-en* atzikia baliatuz horretarako :

*Le mot supposant toujours une sensation réfléchie est essentiellement appellatif ; il s'applique à tout, à la chose comme à l'idée, au nombre, à un rapport isolé, c'est le nom, **iz-en**, c'est-à-dire, suivant la définition euskarienne, ce qui est applicable à toute existence idéale ou physique (10. or.)*

Naturazko motibazioa morfema funtzioaletan

Soinuek berezko adiera izanik, morfema funtzioaletan agertzen direnean ere balia daiteke gorago ikusi azterbidea. Hala egin zuen Chahok. Adibidez, kontsonante txistukariak soinu gisa «gizen eta mamitsu» izanik, hala nola ikus omen baitaiteke *haz*, *has*, *aski*, *iz[an]*, *hisi*, *hitz* hitzetan, bazioen guziz naturalki erabiliak direla euskaraz *s* eta *z* txistukariak, gaia edo bidea adierazten duen deklinabidean :¹²

*Les articulations sifflantes expriment richesse, abondance, valeur qui est parfaitement harmonique avec leur prononciation grasse et substantielle : **az**, nourrir ; **ass**, rassasier ; **asski**, assez ; **iz**, être ; **issi**, fixité, entêtement ; **itz** parole. (...)*

Les sifflantes s, z sont donc naturellement employées comme terminaisons déclinatives, exprimant une idée de matière, d'élément ou moyen (16. or.)

Chahok aditz forma jokatuak ere molde horri jarraikiz azaltzen zituen. Adibidez, Darrigoli (1829, 110. or.) jarraikiz *izan* aditzaren adizkeren erabi-

¹² Hemen *-z* atzikiak gaia eta bitartea adierazten duela dio Chahok. Lehen ikusi bezala, *hitz* aztertzean, jabegoa («l'appartenance») adierazten zuela azaldu zuen.

dea azaltzeko, pertsona izenordainak mediatiboan deklinatzen zirela zioen :¹³

La déclinaison abstraite des pronominaux ni, moi ; hi, toi, fournit la conjugaison substantive : niz, je suis, hiz, tu es.

Pluraleko adizkerak doi bat desberdinki azaltzen zituen : haietan pertsona izenordainak existentzia adierazten duen *i* erroari eta gero *-ra* mugimendu atzizkiari lotzen zaizkiola zioen, *zira* bezalako adizkera batek (<*zu-i-ra*) «vous qui vers être» erran nahi zuela adieraziz :

Les pronominaux zu vous (singulier), gu, nous, combinée avec le radical i, signifiant existence, et la terminaison -ra, vers, jusqu'à, donnent les formes verbales suivantes : zira vous êtes, ghira, ghire, nous sommes. C'est-à-dire en définition «vous qui vers être ou jusqu'à être». (17. or.)

Azkenean, hizkuntzako osagai guziak (erroak, hitz elkartuak, deklinabideko atzizkiak, adizkera jokatuak) horrela sor zitezkeela pentsaturik, hizkuntza osoa bokal eta kontsonante gutitan aplikatu «imitazio printzipio» baten bidez azaltzen zuen Chahok :¹⁴

Ainsi par le principe d'imitation appliqué à un petit nombre de voyelles et d'articulations, nous avons découvert la création des mots radicaux et composés, et l'art naturel de marquer, par les terminatives de la déclinaison et les inflexions du verbe, toutes les relations qu'ils peuvent subir dans la pensée et le discours : ce qui est toute la langue. (17. or.)

¹³ Darrigolek, erabide horrek «lengoiaren lehen urratsak» («l'enfance du langage») gogoratzen zituela zeukan.

¹⁴ Horiak hurbiletik aztertuz, Chahok mito eta erlijiozko sinbolo zaharrak argitzen ahalko zirela pentsatzen zuen : *Ce serait une étude curieuse et féconde d'appliquer les principes que nous avons posés au dépouillement des racines euskariennes et à l'harmonie expressive de leur vocalisation, pour tracer l'histoire étymologique de toute la nomenclature de cette langue, suivant l'ordre logique de l'inspiration et de la génération des idées. Ce travail jetterait une vive lumière sur une infinité d'anciens mythes et de symboles religieux, dont le sens rationnel est dès longtemps perdu dans la pensée humaine, et que la définition intelligente du verbe inspiré nous permettrait de transfigurer et de rendre à leur signification primitive. (17. or.)*

Erregulartasuna eta produktibitatea : eratorjeta eta deklinabidea

Euskal gramatikaren idealizazio prozesu horretan, naturaltasunari gaineratzen zaizkio bertze bi ezaugarri, 19. mendeko gramatikek maiz aipatuak : erregulartasuna eta produktibitatea. Lehen ikusi dugun bezalako araurik eta mugarik gabeko erabide batek bidea ematen zuen euskaran bi ezaugarri horien aurkitzeko:

La régularité parfaite des formations obtenues sur les mots, soit radicaux, soit composés, à l'aide des terminatives, fait que le vocabulaire euskarien unit la plus merveilleuse richesse à une extrême simplicité. (27. or.)

Eratorbidean adibide bat emanez, *handi* izenondotik 25 hitz sortzen zirela zioen Chahok. Azpimarratzen zuen bestalde, atzizki ttipigarri eta handigarrien bidez are aberatsagoa agertzen zela hizkuntza :

*Le qualificatif **handi** subit à lui seul vingt-cinq formations, dont la langue française ne saurait traduire que quatre ou cinq par des adjectifs équivalents ; tandis que ces vingt-cinq expressions composées ont toutes le même radical. Je n'ai point fait entrer dans ce calcul la série innombrable des augmentatifs, diminutifs et approximatifs, que tous les mots euskariens peuvent revêtir. (id.)*

Ikusmolde sistematiko horren adibideak eratzerakoan, atzizkiak meta daitezkeela erakutsi nahiz, datuak doi bat bortxatzen ditu (forma agramatikalik eratu gabe, halere). Adibidez, *gizon* izenetik sortu 40 bat forma eskaintzen ditu, bertzeak bertze *-kari, -tu, -xe, -ago, -egi, -tto, -ñi* atzikiak aipatuz, ondorioz, ondoko formak eskainiz, bertzeak bertze :

<i>gizon</i>	homme
<i>gizonkari</i>	aimant les hommes
<i>gizonkaritu</i>	devenu aimant les hommes
<i>gizonkaritutto</i>	devenu aimant un peu les hommes
<i>gizonkarituzago</i>	devenu aimant plus les hommes
<i>gizonkarituzago</i>	devenu aimant un peu plus les hommes
<i>gizonkarituzagotto</i>	devenu aimant un petit peu plus les hommes
<i>gizonkarituzagoñi</i>	devenu aimant tant soit peu petit peu plus les hommes
<i>gizonkarituzagoñi</i>	hommes
<i>gizonkarituzagoñi</i>	devenu aimant tant soit peu petit peu trop les hommes (31. or.)

Erran gabe doa, gramatika euskara ez dakitenentzat idatzia izanagatik, Chahok ez duela seinalatzen molde sistematikoan eratorri forma horietan gehienak ez direla erabiliak.

Deklinabidea da gramatikaren bigarren zatiaren gaia. Ez dio toki handirik eskaintzen Chahok, gorago erran bezala zati hori baita laburrena gramatikari. Eskaintzen dituen paradigmak, Darrigolek zenbait urte lehenago eratu zituenen arabera dira. Ez die kasuei izenik ematen, eta determinakuntzari dagozkionei bereziki ematen die garrantzia. Euskarak generorik ez izanez, eta kasu paradigma bakarra, mugagabeari tokia eginez,¹⁵ Chahok dio «aldaezina» eta «unibertsala» dela, baita guziz erregularra ere, salbuespen bihirik gabekoa, hots. Ohargarria da, bestalde, kasu ergatiboa zerrendetan ematen badu, deus ere ez diola hartaz. Halaber, Larramendik bere gramatikari seinalatu zuen deklinabide sintagmatikoa ez du argiki zehazten, ohar batean horretaz zerbait badio ere, kasu atzikia sintagmaren bukaeran ematen dela erranez, eta horretan ere euskal «sistemaren arrazionaltasunaren» marka ikusiz:

*La déclinaison euskarienne (...) est invariable comme elle est universelle, et ne présente pas une seule exception. (...) Par suite de l'absence de genres et de l'unité de la déclinaison, la déclinaison euskarienne ne prescrit que l'accord des nombres. lorsque deux ou plusieurs mots sont en relation dans la phrase, le cas distinctif de leur modification commune se rejette toujours à la fin et ne s'énonce qu'une fois : **ghizon ederra**, le bel homme. Ce système rationnel est (...) exigé par l'unité du mot euskarien. (40. or.)*

Deklinabideaz aritzean, euskal gramatiketan arazotsuak izan diren egitura genitiboetan gelditzen da. Harrietek (1741) jadanik seinalatu zuen euskarak hitz bakarreko sintagma genitiboen metatzeko ahala eskaintzen zuela, ikusi gabe, haatik, egiturazko errekurtsibitate izanik, azkenik gabe errepi-

¹⁵ Abbadiek arrazoinekin azpimarratzen du Oihenart zela lehenbizikorik mugagabeko deklinabideaz ohartu, eta gero, Chahok berak egin aitzin, Darrigolek zuela berriz argian ezarri : *la déclinaison indéfinie indiquée par Oihenart, qui l'appelle inarticulée, a été imparfaitement présentée par tous les auteurs qui l'ont suivie, à l'exception de feu l'abbé Darrigol. On verra dans le travail de M. Chaho l'admirable économie de ces inflexions dont le sens ne donne aucune idée de singularité ou de pluralité.* (Abbadie 1836, 11. or.)

katuz aplika zitekeen arau bati zerraiola dena. Bertze molde batean, gauza bera egiten du Chahok ere, hitz espantagarriak emanez, hala nola ondoko bi hauek :

ghizon-karitu-cheghi-n̄itho-aren-aren-arekilakoñiarenareki avec celui de l'infiniment petit, qui est avec le ou celui de la très chère petite, qui est devenue aimant tant soit peu trop les hommes (46. or.)

neretuchagoñitiarenekoarenareki «avec celui qui appartient à celui qui est devenu ou a été rendu tant soit peu plus mien» (178. or.).

Adizkera jokatuak

Aditzaren atala da Chahoren gramatikan garrantzizkoena, haren hiru laurdenak hartzen baititu. Parterik gehienez adizkera jokatu ez osatua da. Adizkera zubererazkoak izanik, Chahok berak eratuak dira, ez baitzukeen euskalki horretan aitzineko eredurik jarraitzeko.

Aditzaren aurkezpena, NIZ eta DUT deitzen dituen bi aditzen jokadura substantiboaren (*conjugaison substantive*) bidez egiten du, 10 aldi bereziz:¹⁶

Présent	<i>niz</i>	<i>dut</i>
Passé	<i>nintzan</i>	<i>nian</i>
Futur	<i>nizate</i>	<i>duket</i>
Conditionnel	<i>nintzate</i>	<i>nuke</i>
Imparfait ¹⁷	<i>neinte</i> (auxiliaire)	
Conditionnel passé	<i>nintzatekin</i>	<i>nukian</i>
Impératif	<i>iz</i>	<i>ezak, ezan, ezazu</i>
Optatif	<i>nadin</i>	<i>dezadan</i>
Optatif passé	<i>nendin</i>	<i>nezan</i>

¹⁶ Chahoren paradigmatako adizkeretan beti errespetatuko dut hark erabili ortografia. Irakurlea oroit bedi zubererazko adizkerak erabili zituela eta haren ortografian *u* letra, gaur egun *ü* idazten duguna dela.

¹⁷ Aldien zerrenda eskaintzean hola deitzen du Chahok **edin* laguntzailearen alegialdiko forma. Gero, haatik, ez du paradigmarik eskaintzen, salbu *positif conditionnel* deitura erabilirik, arras modu laburrean (78. or.). Ohargarria da *neinte* forma ematean Chahok *auxiliaire* dela zehazten duela, nolabait *izan* aditzaren forma ez dela adieraziz. **Ezan* laguntzaileari dagozkion araberako formak (*ne-*

Ikus daitekeenaz, Chahok ez ditu bereizten bere paradigmatan aspektu marka eskatzen duten aditz laguntzaileak aditzoinak eskatzen dituztenetarik. Kontuan hartzen badugu zubereran guziz argia dela aditz lexikaletan aditzoinen eta adizkera aspektudunen arteko bereizkuntza, galda daiteke zergatik Chahok ez zuen molde batean edo bertzean bildu bereizkuntza hori.¹⁸ Aditz bakoitzaren/bikoitzaren teoriaren ondorioz gertatu zela dirudi. Alabaina, teoria honi jarraikiz, aditz lexikalak ez dira egiazko aditzak (jokatzaren direnak, hots), eta Chahok haiek kontuan hartu gabe eratu zituen bere paradigmak.¹⁹

Chahok zubererazko adizkerak hobetzeko arrazoietan geroaldiaren paradigma aipatzen du:²⁰

*La conjugaison substantive de **niz**, pour le mode futur, n'existe que dans le dialecte vasco-souletin, et c'est l'une des raisons qui nous l'ont fait choisir de préférence. Le dialecte cantabre forme le futur, en donnant au verbe essentiel une valeur auxiliaire: **izanen naiz** «je serai existant», etc., **ukhanen dut** «j'aurai, je serai ayant», etc.*

zake) ez ditu aipatzen, bai haatik, baina laburzki ohar batean **iro* laguntzaileari dagozkionak (173. or.). Egun ahalezko forma gisa sailkatzen ditugun *naiteke/mintekeen* edo *dezaket/nezakeen* adizkerak ere ez ditu aipatzen, ez eta bere zerrendetan agerrarazten, haren azterbidean ez baitute tokirik. Gogoan izan *izan* eta **edun*-en araberako formak (orainaldian bederen) geroko forma gisa aztertzen dituela. Azkenik derragun, gramatikaren azken partean, Chahok sartzen dituela bere aurkezmoldean bazterturik gelditu ziren zenbait paradigma eta bereziki aurrizkiak dituzten adizkerak: baldintzazkoak: *banintz / banu* ; *banendi / baneza*, edo agiantzazkoak: *ainintz / ainu*. (158. or.)

¹⁸ Oihenartek aditz laguntzaileak bereiziz egiten zuen bereizkuntza, Larramendik ordean, moduen bidez (adibidez, bizkaierazko *egin* laguntzailearen agerpena zehaztean). Chahok, gisa batez, aldien bidez bereizten zituen batzuen eta bertzeen paradigmak optatiboa, eta agintera, baina argiki dio haren aburuz aditz bakar bati dagozkiola.

¹⁹ Gramatikaren azken orrialdeetan zerbait erraten du Chahok aditz lexikalek har ditzaketan aspektu atzizkiez, baina ez ditu argiki marka morfologiko gisa aztertzen : *Une règle sans exception veut que tous les noms verbaux terminés par une consonne concourent sans autre modification à la conjugaison de l'optatif. (...) Les noms verbaux de la première classe, terminés par une voyelle ou une liquide n restent invariables pour former la conjugaison des imparfaits et du mode passé ; il n'en est pas de même des autres, dont quelques un prennent la terminaison **tu** et **du** ; les radicaux qui finissent par **r** ou **s** reçoivent l'i du datif.* (174. or.)

²⁰ Euskalkirik erregularrena eta perfektuena ere dela dio, haren berezitasunetan aspirazioa, akzentua eta prosodia azpimarratuz; ikus 4. oh.

Paradigmen berezitasunetan, haietan adizkera alokatiboen agerraraztea seinatzeko da. Bestalde forma atzizkidun batzuk ere (mendeko perpause-takoak) zerrendatzen ditu, adizkera «*deklinatu*» gisa aurkezten dituelarik. Hona, adibidez, nola aurkezten duen *izan*-en orainaldiko jokadura, subjektua lehen pertsona pluralekoa denean eta datiboa agertzen denean, bigarren pertsonakoa denean:

<i>ghira</i>	nous sommes
<i>gutuzu</i>	nous sommes (vous singulier)
<i>gutun</i>	nous sommes (toi féminin)
<i>gutuk</i>	nous sommes (toi masculin)
<i>ghirela</i>	que nous sommes
<i>ghirelarik</i>	tandis que nous sommes
<i>ghirelakoz</i>	parce que nous vous sommes
<i>ghitzaizu</i>	nous vous sommes (vous singulier)
<i>ghitzaizula</i>	que nous vous sommes
<i>ghitzaizularik</i>	tandis que nous vous sommes
<i>ghitzaizulakoz</i>	parce que nous vous sommes
<i>ghitzaïn</i>	nous te sommes (toi féminin)
<i>ghitzaïñala</i>	que nous te sommes
<i>ghitzaïñalarik</i>	tandis que nous te sommes
<i>ghitzaïñalakoz</i>	parce que nous te sommes
<i>ghitzaik</i>	nous te sommes (toi masculin)
<i>ghitzaïala</i>	que nous te sommes
<i>ghitzaïalarik</i>	tandis que nous te sommes
<i>ghitzaïalakoz</i>	parce que nous te sommes

Ikus daitekeenaz, ongi bereizten ditu Chahok bigarren pertsona datiboa eta alokutiboa, forma atzizkidunak azken hauekin soilik eskainirik.

Oro har guziz erregularrak eta ongi eratuak dira Chahok emanikako paradigmak. Hona zenbait berezitasun, gure ustez seinatzeko direnak:

- Aldi bakoitzean, paradigmak subjektuaren komunztaduraren arabera bilduak dira forma «*deklinatuak*» ere haiekin batean emanak izanik, goragoko adibidean ikus daitekeen bezala.

- Iraganaldiko eta subjuntiboko formetan bukaeran gertatzen den bigarren pertsona maskulinoaren indizeak erorarazten du aldiaren kontsonante sudurkarizatua (bokalaren sudurkaritzea ez da ortografian erakutsia):

neizun / *neitzun* baina *neña* / *neitzaña* eta *neia* / *neitza* (100. or.)

dezazun baina *dezaña* / *deza* (149. or.)

- Iraganaldiko eta alegialdiko ZER-NORI-NORK paradigmetan pluraleko pertsona ergatiboaren indizea, atzizki gisa ere agertzen baita, doblatua da, eta beti arras manera erregularrean, haatik :

zeneitazien / *zeneitzazien* ; *zeneikuzien* / *zeneizkutzien*; *zenozien* / *zenotzien* ; etab. (110. or.)

zeneiket / *zeneizket* baina *zeneikedazula* / *zeneizkedatzula* (131. or.)

ghenekeio / *ghenekeitzo* baina *gheneikeziegu* / *gheneizketziegu* (138-139. orr.)

- Batzuetan, subjektua bigarren pertsona lagunartekoarekin ikusten dugu fenomeno bera; orduan atzizkiaren emateak generoaren bereizteko bidea eskaintzen du, forma atzizkidunetan bereziki:

heiket / *heizket* baina *heikedañala* / *heizkedañala* (131. or.)

heikukek / *heizkukek* baina *heikukiala* / *heizkukiala* (132. or.)

- Aginterako ZER-NORI-NORK paradigmaman 3. pertsonarik gabeko adizkerak eta 3. pertsona singularrekoak elkarretarik bereizten ditu maiz, adibidez ondoko kasuetan:²¹

bezagu «qu'il nous ait, à nous» eta *bizagu* «qu'il nous l'ait» / *bitzagu* «qu'il nous les ait» (147. or.)

ezaguzie «ayez-nous, à nous» eta *izaguzie* «ayez-nous-le» / *itzaguzie* «ayez-nous-les» (148. or.)

Baldintzazko adizkera batzuetan ere agertzen da bereizkuntza:

bano «si je lui avais» eta *baneio* «si je le lui avais» / *baneitzo* «si je les lui avais» (159. or.)

²¹ Bereizkuntza morfologiko hori aitzineko eta ondokorik gabekoa da euskal gramatiketan.

– Aginterako paradigmetan, 3. pertsona ergatiboa denean ustegabeko formak agerrarazten ditu Chahok NOR-NORK paradigmetan ere :

neza «qu'il m'ait» / *neze* «qu'ils m'aient» ; *ghitza* «qu'il nous ait» / *ghitze* «qu'ils nous aient» (147. or.)

Aditz bakoitzaren/bikoitzaren teoria

Gómezek (2005) erakutsi bezala, Lécluse eta Darrigolen gramatiketan agertu zen lehen aldikotz euskal aditz guzia bi aditzen paradigmatarara bilzitekeelako ideia: *nai̯z* eta *dut* aditzen paradigmatarara, hots.²² Chaho bide berari jarraiki zitzaion, ikusi dugun bezala hark ere bi jokadura «substantibo» berezi baitzituen (*niz* eta *dut*-ena). Halere, *dut* aditzaren paradigmak aurkeztean, urrunago eraman zuen azterketa. Aditzaren bitasuna azalezkoa baizik ez zela erranez,²³ eta *dut* aditza *niz* aditzaren aldaera zela erakutsiz, funtsean euskarak aditz bakarra zuela proposatu zuen :²⁴

*L'on a dit que la langue euskarienne reconnaît deux verbes **niz** et **dut**, «je suis» et «j'ai». Cette assertion n'est exacte que sous un point de vue de division grammaticale. Il est certain que la forme **dut** n'est que la troisième personne du verbe **niz**; **da**, avec combinaison d'un double rapport: **da-houra** «lui est, il est»: le **t** final exprimant une relation personnelle à l'individu qui parle. **Dut** signifie en définition, «lui est à moi, je l'ai, j'ai». Voilà la vraie raison pour laquelle la conjugaison de **dut** emporte l'expression d'un régime «j'ai, je l'ai». Le passé de **dut**, **nian** ou **nuen**, «j'avais,*

²² Irakurle zenbaitek galda dezake zer zioen Chahok aditz trinkoez. Arras guti aipatu zituen, nahiz gramatikaren azken hiru orrialdeetan, *jakin* eta, molde laburragoan, *egon* eta *joan* aditzen adizkera trinko zenbait eskaini zituen. Argiki erran zuen, haatik, forma horiek «sinkopatuak» zirela eta ez zutela deus kanbiatzen euskal aditzaren sisteman. Horretan Darrigoli osoki jarraiki zitzaion Chaho, honek ere adizkera trinkoak jokabide orokorraren arabera azterka zitezkeela erakutsi baitzuen.

²³ Inchauspek emanen zion ideia hori itxura argiena. Bere liburu gotorreko lehen perpausean berean : *La langue basque n'a qu'un verbe. Ce verbe a deux voix : la voix transitive et la voix intransitive* (1858, 2).

²⁴ Batzuetan ideia adierazteko «verbe unique niz-dut» erranbidea erabiltzen du (171. or.).

je l'avais», offre dans sa décomposition syllabique nihurane «lui était de moi, à moi»; ainsi des autres modes. (82. or.)

Gisa bereko azterketa proposatu zuen *ezak* edo *ezadak* bezalako adizkerentzat (erran gabe doa Chahoren gramatikan hauek ere *dut* aditzaren paradigmetan sartzen zirela) :

L'impératif de dut, ezak, ezadak, qui n'a jamais de valeur que comme forme auxiliaire, dérive de l'impératif iz avec déterminante a et relation k; il s'écrit izak, izadak, dans la plupart des dialectes, et se combine avec les noms actifs pour compléter la conjugaison (82. or.)

Forma alokutibo batzuetan gertatzen den aditz erro aldaketa ere baliatu zitzaion Chahori. Alabaina, NOR bakarreko forma alokutiboetan **edun* aditzaren adizkerak erabiltzen baitira, egoki gertatzen zitzaizkion forma horiek *dut* aditzeko adizkerak *niz* aditzetik eratortzen zirela erakusteko:

Une autre remarque qui achève de démontrer que le Dut n'est qu'une modification de Niz avec expression de divers rapports, et intervertissement de personnes, c'est que la conjugaison de Niz avec relation de personnes et celle de Dut régissant des personnes, sont parfaitement identiques.

Nuzu vous m'avez
Nuzu je suis (vous dis-je) (...)

Duzu vous l'avez
Duzu il est (vous dis-je) (...)

Gutuzu vous nous avez
Gutuzu nous sommes (je vous le dis) (...)

Dutuzu vous les avez
Dutuzu ils sont (vous dis-je) (82-83. or.)

Aditz bakarraren teoria hori ondoko hamarkadetan garrantzi handikoa izan dena, Abbadieren «Prolégomènes» idazlanean agertzen baita, eta bi autoreen lanak liburu berean agertu baitziren, ez da erraz jakitea norena izan zen zuzen: Abbadierena ala Chahorena?²⁵ Abbadiek gai hori aipatzean

²⁵ Ideia bera ez zen berria hizkuntzalaritzako lanetan (Gómez 2005). Berritasuna euskal aditza haren arabera aztertzean zetzan.

erabiltzen duen erran-moldea ez da guziz argia; badio ordu arte filologo guti ohartu zirela *dut* adizkera *niz/nintzan* adizkeren forma baizik ez dela, eta azken hondarrean denak *iz, izan, izaite* izenetara biltzen direla.²⁶ Hitzez hitz harturik bederen, Abbadieren solas horiek adierazten zuten ideia hori hizkuntzalari bakar zenbaitek bakarrik izan zutela, eta kasu horretan Chahoz mintzatzen bide zen.²⁷ Honek, gainera, ideia ez zuen aipatu bakarrik, baina azterketa morfologiko batean ere oinarritu zuen, gaineko aipuetan ikus daitekeen bezala.

Gramatika datuen beren ikuspegitik, aditz bakarraren teoriak ez zuen ondorio handirik, ikusi dugun bezala, Chahok bi paradigma berezitan aurkeztu baitzituen euskal adizkerak. Bizkitartean, haren azterketak, eta bereziki, haren oinarritzeko proposatu zuen adizkeren deskonposaketa morfologikoa ondoriotsua izan zen, handik mende erdira Stempfek (1890) berriz hartu baitzuen, eta handik abiarazi baitzuen euskal aditzaren pasibitatearen teoria, gero, Schuchardten eraginez, 20. mendeko lehen bi herenetan hizkuntzalaritzako lanetan guziz nagusituko zena (Oyharçabal 1991).

Stempfek Chahoren azterketa ez zuen osoki segitu, eta adizkeren morfologian oinarritzen zena bereziki beretu zuen. Gainera, Chahok defendatu aditz bakarraren teoriari ez zitzaion alde bat jarraiki, zeren adizkera irangan-korrek aztertzerakoan, bitasunaren ideia berriz hartu nahiago izan baitzuen. Alabaina, Stempfen ikusmoldean adizkera horietako morfologian bi aditz erro aurkitzen ziren, elkartuak: *izan* aditzarena (ezkerreko osagai gisa) eta *ukan* aditzarena (eskuineko osagaia) :

nauzu = *naiz* + *ukan* + *zuk*

tu m'as = je suis + eu + par toi (Stempf 1890, 4)

nintuzun = *nintze(n)* + *ukan* + *zuk* + *n*

vous m'aviez = j'étais + eu + par vous (Stempf 1890, 8)

²⁶ *Mais peu d'entre eux* [les philologues] *avaient vu que ce qu'ils appelaient verbes n'était que des noms employés sous diverses formes d'inflexions: que leur auxiliaire dut n'est qu'un cas particulier de la forme conjuguée niz, nintzan, et que tout se réduit, en dernière analyse, à des noms iz, izan, izaite.* (Abbadie 1836: 2)

²⁷ Terminologian bada diferentzia bat Abbadie eta Chahoren artean. Abbadie «laguntzaileaz» mintzo da, Chaho, aldiz, ikuspegi horretako ondorioei hurbilagotik jarraikirik, aditzaz.

Hondar hitza

Aurkezpen honi azken hitzak josterakoan, hitz laburretan hemen ikusia bil dezagun. Chahok hizkuntzaz zeukan ikuspegi orokorra 18. mendeko ideia batzuetan funtsatzen baitzen, haren azterketaren oinarrian diren zenbait ideiak (hizkuntza natural eta primitiboaren kontzeptua, sinpletasuna,²⁸ erregularitasuna, produktibitatea, hizkuntza unitateen gardentasun semantikoa, soinuukoena bereziki), antz handia dute Astarloak ere aldeztu zituenekin. Antzekotasun hori, bi autoreek euskararen aldera hartu zuten apologiazko jarreran ere kausitzen dugu. Batzuetan, karikatura aire bat dute azterketaren eraginez Chahok eskaintzen dituen zenbait formak, hala nola hitz bakarrean biltzen diren sintagma konplexu haiek, jadanik beste molde batean Harrietek ere aitzineko mendean ageria eman zituenak. Halere, euskal gramatikako datuak eskaintzean, Lécluse eta Darrigolek zenbait urte lehenago egin lanak oroz gainetik kontuan hartu zituen. Euskararen deklinabidea eta aditz jokadura haiei jarraikiz moldatu zuen, aditzari dagokionaz zenbait berrikuntza eginik, haatik. Ohargarria da, adizkera paradigma aukeratzekoan zubereraz baliatu zela, eta bere ezagutza pertsonalaz baliatu zela haien eratzeko, ez baitzukeen garai hartan eredurik segitzeko. Oro har, ongi emanak dira aditz zerrenda haiek (forma alokutiboak barne), nahiz batzuetan aditzaz duen ikuspegiak bazterrean utzarazten dizkion aitzineko gramatiketan (hala nola, Larramendirenean) ongi bilduak ziren zenbait paradigma, ahalezkoarenak bereziki (azken kasu honetan zubererazko datuetan oinarritzeak ekarri ondorio bat ere izan daiteke menturaz). Badira berak sartu zenbait forma ustegabekoak direnak: bai *ai-* aurrizkia dutenak («*ainintz* eta *ainu* bezalakoak), seguraz ere tradizio idatzitik hartuak eta ordukotz zaharkituak, eta bai objektu zuzenik gabeko eta 3. pertsona singularreko adizkerak bereizten dituztenak (*exozu* vs *izozu*, adibidez). Dena den, Chahoren gramatikak toki berezia hartzen badu euskalaritzaren historian, aditz bakarraren ideia bururaino defendatzera saiatzzen delako da. Eta ez da

²⁸ Ez dugu aipatu gure azterketan gai honi datxikion puntu bat, Chahoren gramatikan (eta Abbadierenean ere) agertzen dena : euskarak hitz kategoriarik ez duela, edo nahiago bada, hitz kategoria bakarra duela. Chahorentzat euskal hitz guziak izenak ziren eta denek, ikusi dugun bezala, deklinatizikiak har zitzaizkiren.

paradoxa ttipia, funtsean, hizkuntzalarien euskalaritzan hiru mende laurde-
nez osoki nagusi izanzen zen euskal aditzaren pasibitatearen teoriak grama-
tika hartan baititu bere lehen erroak.

Bibliografia

ABBADIE, ANTOINE TH. 1836. «Prolegomènes», in Abbadie & Chaho 1836, 1-50.

ABBADIE, ANTOINE TH. & JOSEPH AUGUSTIN CHAHO. 1836. *Études grammaticales sur la langue euskarienne*. Paris: A. Bertrand.

ARKOTXA, FERMIN. 1998. «150e anniversaire de l'*Uscal-Herrico Gasetea*», *Lapur-
dum* 3, 125-154.

ARRIOLABENGOA, JULEN. 2006. *Ibargüen-Cachopín kronika. Edizioa eta azterketa*.
Dok. tesia, UPV-EHU.

———. 2008. *Ibargüen-Cachopín kronika*. Bilbo: Euskaltzaindia-BBK.

ASTARLOA, PABLO PEDRO. 1803. *Apología de la lengua bascongada, ó ensayo crítico
filosófico de su perfeccion y antigüedad sobre todas las que se conocen: en respuesta á los
reparos propuestos en el Diccionario geográfico histórico de España, tomo ii, palabra Na-
barra*. Madril: G. Ortega.

———. 1804. *Reflexiones filosóficas en defensa de la Apología de la lengua vascon-
gada, ó Respuesta á la censura crítica del cura de Montuenga*. Madril: Cano.

CHAHO, JOSEPH AUGUSTIN. 1836a. «Grammaire euskarienne», in Abbadie &
Chaho 1836, 1-184 [1-184 [=51-234]].

———. 1836b. *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des Basques (1830-
1835)*. Paris: A. Bertrand.

———. 1856. *Dictionnaire Basque, Français, Espagnol et Latin*, Baiona.

DARRIGOL, JEAN-PIERRE. s.d. [1827]. *Dissertation critique et apologétique sur la lan-
gue basque, par un ecclésiastique du diocèse de Bayonne*. Baiona: Duhart-Fauvet. [Be-
rrargit. faksim. Toulouse: Eché, 1979.]

EUSKO IKASKUNTZA - EUSKALTZAINDIA. 1998. *Antoine d'Abbadie 1897-1997*.
Congrès International. Eusko Ikaskuntza. Ezohizko Kongresua. Euskaltzaindia. XIV.
Biltzarra. (Hendaye-Sare 1997). Hendaia/Bilbo: Eusko Ikaskuntza/Euskaltzaindia.

- GÓMEZ, RICARDO. 2003. «Darrigolen gramatikaz», *ASJU* 37:1, 139-156.
- . 2005. «Aditz bakarraren » teoria XIX. mendeko euskal gramatikagintzan». *Artxiker* : <http://artxiker.ccsd.cnrs.fr/artxibo-00000023/eu/>. Ikus, halaber, Sareko euskal gramatika : <http://www.ehu.es/seg/morf/5/15/1/0>.
- . 2006. *XIX. mendeko euskal gramatikagintzari buruzko ikerketak*. Dok. tesisia: UPV-EHU.
- HARRIET, MARTIN. 1741. *Gramatica escuaraz eta francesez, composatua francez hitzcunça ikhasi nahi dutenen faboretan*. Baiona: Fauvet Alarguna eta J. Fauvet.
- INCHAUSPÉ, L'ABBÉ —, 1856. *Le verbe basque*, Bayonne : Veuve Lamaignère & Paris: Benjamin Duprat.
- JUARISTI, JON. 1984-1985. «Joseph-Augustin Chaho: las raíces antiliberales del nacionalismo vasco». *Cuadernos de Alzate* 1, 72-77.
- . 1991. «La gnosis renacentista del euskera», in Lakarra (arg.) 1991, 117-160.
- JUDEN, BRIAN. 1971. *Traditions orphiques et tendances mystiques dans le romantisme français (1800-1855)*, Paris 1971, [Berrargit. faksim. Genève : Slatkine, 1984].
- LAKARRA, JOSEBA A. 1987. «Lécluse-ren euskal gramatika. Euskalaritzaren historiarako lanabesak (I)». *ASJU* 21:3, 813-916.
- (arg.). 1991. *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*. (ASJUren gehigarriak, 14). Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia. 2 lib.
- LÉCLUSE, FLEURY. 1826. *Manuel de la langue basque*. Tolosa/Baiona: J. M. Doula-doure/ L. M. Cluzeau. [2. argit. Baiona: P. Cazals, 1874. Lehenaren berrargit. in Lakarra 1987 eta Lakarra & Urgell 1988.]
- OIHENART, ARNAUD. 1656. *Notitia utriusque Vasconiae tum Ibericae tum Aquitanae*. Paris: S. Cramoisy. 2. argit. Gehitua. 1656. [Berrargit. faksim. gaztelarazko itzulpenarekin, Gasteiz: Eusko Legebiltzarra, 1992.]
- ORPUSTAN, JEAN-BAPTISTE. 1981. «Une tentative ambitieuse d'Augustin Chaho : La philosophie des Religions comparées (1848)», *BMB* 93, 127-142.
- OYHARÇABAL, BEÑAT. 1991. «Note sur les antécédents romantiques de la théorie de la passivité du verbe dans les études euskariennes». *ASJU* 25:3, 965-975.
- . 1994. «Oihenart, euskal gramatikarien aitzindaria», in *Oihenarten Lau-garren Mendeurrena (Iker, 8)*, 27-47. Bilbo: Euskaltzaindia.

———. 1998. «A. Abbadieren euskal gramatikari buruzko ideiak eta ordu arteko euskal gramatikagintza», in *Eusko Ikaskuntza & Euskaltzaindia 1998*, 431-451.

STEMPF, VICTOR. 1890. *Besitzt die Baskische Sprache ein transitives Zeitwort, oder nicht?*. Bordele. Egilearen frantserako [frantseserako] itzulpenarekin argitaratua.

URKIZU, PATRI. 1992. *Agosti Chahoren bizitza eta idazlanak 1811-1858*. Bilbo: Euskaltzaindia/BBK.

URQUIJO, JULIO DE. 1922. «La Crónica Ibarгүйen-Cachopín y el Canto de Lelo», *RIEV* 13-1, 83-98 eta 13-2, 232-247.

ZABALZA, XABIER. 2011. *Augustin Chaho. 1811-1858*. Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia. Vitoria-Gasteiz.